

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.27>

ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В СВІТЛІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ (НЕВІЙСЬКОВОЇ) СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Пирога І.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua*

Белова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Фрідманська В.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С., Белова М.В., Фрідманська В.І. Гарантії свободи совісті та віросповідання в світлі альтернативної (невійськової) служби в Україні.

Свобода совісті та віросповідання є одним із найважливіших фундаментальних прав людини, закріплених у міжнародних та національних правових актах. Вона включає можливість людини сповідувати будь-яку релігію або бути нерелігійною, а також право на відмову від дій, які суперечать її релігійним чи моральним переконанням. Однією з найважливіших форм реалізації цього права є можливість відмови від військової служби та проходження альтернативної (невійськової) служби.

Україна, як демократична держава, визнає право громадян на альтернативну службу та закріплює його в Конституції та спеціальному законодавстві. Однак, попри наявність правових гарантій, існують численні виклики у сфері реалізації цього права, пов'язані з адміністративними труднощами, суспільним сприйняттям та недостатньою обізнаністю громадян.

З моменту оголошення мобілізації в Україні на тлі повномасштабного російського вторгнення віряни тих релігійних громад, яким заборонено тримати зброю в руках, опинилися у скрутному становищі. Адже якщо в мирні часи замість служби у війську вони могли розраховувати на альтернативну службу (хоч із цим також були проблеми), то в умовах мобілізації це виявилось практично неможливим.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства, виявлення основних проблем у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Предметом статті виступає право на свободу думки, совісті та релігії, закріплене в Європейській конвенції з прав людини, законодавстві України та рішеннях судів. При написанні статті були задіяні порівняльний, системний та формально-юридичні методи.

За підсумками проведеного дослідження у статті представлені висновки про існування та значення свободи думки, совісті та релігії за змістом Європейської конвенції з прав людини та українського законодавства.

Тематика прав і свобод людини, у тому числі у світлі Європейської конвенції з прав людини, безумовно, досить широко розроблена як українськими, так і зарубіжними дослідниками. Однак

досліджень вітчизняних авторів, присвячених саме гарантованості свободи совісті та віросповідання в світлі альтернативної (невійськової) служби в Україні, вдається знайти не так багато, що робить проведення подібної дослідницької роботи бажаним для України.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода віросповідання, релігійні переконання, військова служба за призовом, міжнародна амністія, міжнародне право.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. Guarantee of freedom of conscience and religion in the light of alternative (non-military) service in Ukraine.

Freedom of conscience and religion is one of the most important fundamental human rights enshrined in international and national legal acts. It includes the ability of a person to profess any religion or to be non-religious, as well as the right to refuse actions that contradict his religious or moral beliefs. One of the most important forms of implementation of this right is the possibility of refusing military service and undergoing alternative (non-military) service.

Ukraine, as a democratic state, recognizes the right of citizens to alternative service and enshrines it in the Constitution and special legislation. However, despite the presence of legal guarantees, there are numerous challenges in the implementation of this right, associated with administrative difficulties, public perception and insufficient awareness of citizens.

Since the announcement of mobilization in Ukraine against the backdrop of a full-scale Russian invasion, believers of those religious communities that are prohibited from holding weapons have found themselves in a difficult situation, without exaggeration. After all, if in peacetime they could count on alternative service instead of military service (although there were also problems with this), then in the conditions of mobilization this turned out to be practically impossible.

The purpose of the study is to analyze international and Ukrainian legislation, identify the main problems in the field of alternative service, and provide recommendations for improving legislation in this area.

The subject of the study is the right to freedom of thought, conscience and religion, enshrined in the European Convention on Human Rights, the legislation of Ukraine and court decisions. Comparative, systemic and formal-legal methods were used in writing the article.

Based on the results of the research conducted, the article presents conclusions about the existence and meaning of freedom of thought, conscience and religion within the meaning of the European Convention on Human Rights and Ukrainian legislation.

The topic of human rights and freedoms, including in the light of the European Convention on Human Rights, is certainly quite widely developed by both Ukrainian and foreign researchers. However, there are not many studies by domestic authors devoted specifically to the guarantee of freedom of conscience and religion in the light of alternative (non-military) service in Ukraine, which makes conducting such research desirable for Ukraine.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, religious beliefs, military service by conscription, international amnesty, international law.

Постановка проблеми. Стаття 35 Конституції України [1] передбачає право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчаннях релігії.

З іншого боку, ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Альтернативна (невійськова) служба є важливим правом, що забезпечує реалізацію свободи совісті та віросповідання. В Україні це питання регулюється міжнародним та національним законодавством, яке визначає порядок проходження альтернативної служби для громадян, чії релігійні або інші переконання не дозволяють їм брати участь у воєнних діях. Однак, попри наявність правових норм, реалізація цього права в Україні має певні труднощі та недоліки, які проявилися особливо яскраво після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. З оголошенням часткової мобілізації в Україні давно існуюча проблема недостатнього правового регулювання порядку проходження альтернативної (невійськової) служби набула особливої актуальності.

Стан опрацювання проблеми. Дослідженню проблем правового забезпечення свободи совісті та віросповідання присвячували свої роботи такі вчені: Є. Ананьєва, С. Гараджи, М. Лубська, Р. Подопрігора, Ю. Розенбаум, Ю. Хабермас, Л. Филипович, А. Шуба, П. Яроцький. Незважаючи на підвищений інтерес до проблем забезпечення свободи совісті та питань функціонування релігії в суспільстві, залишаються проблемними питання взаємин релігійних організацій з державами, наявність міжконфесійних конфліктів, абсолютизація ролі і значення правових аспектів у механізмі реалізації свободи совісті.

Аналіз міжнародного та українського законодавства, виявлення основних проблем у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині, потребують подальших наукових досліджень, що і є **метою нашої** розвідки.

Виклад основного матеріалу. Свобода думки, совісті та релігії (далі в тексті статті – свобода совісті) є однією з основ демократичного суспільства. Отже, ефективний захист зазначеної свободи займає важливе місце у забезпеченні верховенства права, безпеки та рівності в суспільстві, де мають мирно уживатися представники найрізноманітніших, а іноді діаметрально протилежних переконань. Особливу роль захист свободи совісті відіграє в європейській системі прав людини, оскільки релігійні та філософські переконання завжди були центральними цінностями в європейському суспільстві [2].

У Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі Конвенція) 1950 [3] право на свободу думки, совісті та релігії закріплено у статті 9, аналіз якої і стане предметом дослідження: розглянемо в ній свободу совісті та її обмеження відповідно до положень Конвенції.

Цікаво зауважити, що в Конвенції не закріплюється ні визначення релігії чи переконань для її цілей, ні орієнтовний їх перелік, що входять у сферу її дії, ні будь які критерії, що дозволяють встановити, чи можливо захистити певні переконання у рамках цього правового механізму.

Встановити жорсткі межі дії ст. 9 неможливо, тому що і думка, і совість, і релігія – поняття настільки складні, глибокі і багатогранні, що важко піддаються визначенню в тісних рамках юридичної норми. Складання навіть відкритого списку переконань, на котрі поширюються надані статтею гарантії, було б недоцільно і, мабуть, не увінчалось б успіхом.

Утім, не будь-яка думка чи свідоме дотримання будь-яких принципів можуть бути кваліфіковані як «переконання» відповідно із нормами Конвенції про право на свободу совісті. З розвитком судової практики був вироблений підхід, що дозволяє проводити оцінку поглядів, відстоюючи які, заявники планують одержати конвенційний захист. Переконання, передбачені у ст. 9, повинні відповідати певним критеріям [4, с. 16]:

- володіти певним ступенем «переконливості, серйозності, цілісності та значущості»;
- бути «сумісними з людською гідністю».

Українське законодавство є достатньо ліберальним у порівнянні з багатьма країнами Європи, проте адміністративна практика органів державної влади та місцевого самоврядування встановлює багато необґрунтованих перешкод у реалізації права осіб на свободу релігії та віросповідання. При цьому деякі положення законодавства не відповідають положенням Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод.

За часів СРСР держава фактично не визнавала права людини на свободу віросповідання та активно переслідувала громадян за вираження своїх релігійних переконань. Тому на початку 90-х років органи влади стикнулися з новою для них проблемою регулювання реалізації цього права. У 1991 році був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [5].

Право на свободу віросповідання також гарантується статтею 35 Конституції України (1996) [1], що практично дублює положення статті 9 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [3]. Зокрема, нею визначено: «Кожен має право на свободу світогляду і віро-

сповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою».

Частинами 1, 2 статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6] кожній людині гарантовано право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що держава вправі встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини і запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, котрі у змозі нести військову службу (п. 54 рішення у справі «Папавасілакис проти Греції»), [7]. Питання про те, чи підпадає відмова від проходження військової служби під дію положень ст. 9 Конвенції і якою мірою, має оцінюватися залежно від конкретних обставин кожної справи (п. 110 рішення у справі «Баятян проти Вірменії» [8], п. 74 рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану» [9]).

Але українські суди сповідують позицію, що звільнення з військової служби за релігійними переконаннями не можливе. Так, 26 липня 2024 року Охтирський міськрайонний суд Сумської області виніс вирок у справі № 583/3259/24 [10]. Член Релігійного центру Свідків Єгови в Україні, який під час навчання в університеті проходив військову підготовку та отримав військову спеціальність, відмовився від отримання повістки. Він пояснив це своїми релігійними переконаннями та повідомив, що готовий проходити альтернативну службу, яку йому не пропонували.

Суд зазначив, що жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни. Призов обвинуваченого на військову службу під час мобілізації не означає автоматично, що він зобов'язаний брати до рук зброю, адже з огляду на його релігійні переконання та конституційний обов'язок із захисту Вітчизни під час несення служби він міг би бути задіяний у ремонті техніки, на будівництві укріплень, вивезенні поранених, перевезенні вантажів та виконанні інших функцій, не пов'язаних із використанням зброї.

В іншій справі від 13.12.2023 № 500/5074/23 Тернопільський окружний адміністративний суд виніс обвинувальний вирок іншому свідку Єгови [11]. Тут суд зробив висновок, що альтернативної служби під час воєнного стану українське законодавство не передбачає. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону, а під час мобілізації у період воєнного стану військова служба обов'язкова для всіх без винятку військовозобов'язаних незалежно від їх віросповідання.

З порушених питань вже існує позиція Верховного Суду (постанова ККС від 02.05.2024 у справі № 344/12021/22) [12]. Чоловіка повідомили про обов'язок з'явитися на призовну дільницю, однак він відмовився від отримання повістки, пославшись на те, що військова служба суперечить його релігійним переконанням.

Переглядаючи вирок, високі судді наголосили на необхідності досягнення справедливого балансу між правом людини на відмову від військової служби на законних підставах відповідно до статті 9 Конвенції та інтересами захисту суверенітету, територіальної цілісності України відповідно до статті 35 Конституції України. Така відмова вимагає об'єктивної перевірки тверджень особи про несумісність її релігійних переконань з військовою службою і підтвердження доказами наявності відповідних релігійних переконань.

Проте, відмовляючись від служби у збройних силах з міркувань совісті, особа має продемонструвати наявність у неї глибоких, щирих та послідовних релігійних переконань певними даними, крім власних слів і тверджень близьких осіб (інформацією про публічні висловлювання у ми-

нулому такої світоглядної позиції, участь у суспільних рухах пацифістської спрямованості тощо).

Оцінивши докази, подані сторонами, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про відсутність підтвердження особою існування обставин, які давали б йому право на сумлінну відмову від військової служби. Зокрема, на підставі показань самого засудженого, свідків і документів, одержаних органом досудового розслідування, суд установив, що обвинувачений не був на час вчинення дій, поставлених йому за провину, і не є станом на зараз членом жодної з релігійних організацій.

Крім того, засуджений на початку 2000-х проходив строкову військову службу, під час якої, за його ж словами, навернувся до християнської віри і прийняв рішення ніколи не брати до рук зброю. Але з цього слідувало, що сформовані переконання про безумовну неприйнятність використання зброї і військової служби не перешкоджали йому продовжувати таку службу ще 5 місяців.

За таких обставин існування непереборного конфлікту між релігійними переконаннями та обов'язком захисту Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України доведено не було.

Також ККС звернув увагу на те, що право на альтернативну службу згідно зі ст. 2 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» мають громадяни, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [13].

Відтак відмова у проходженні невійськової служби особам, що не належать до релігійних організацій, не є обмеженням права на таку службу, яке в умовах воєнного стану потребувало би прийняття окремого нормативно-правового акта, оскільки Закон взагалі не наділяє цих осіб правом на виконання військового обов'язку в альтернативний спосіб.

Окрім цього, альтернативна служба запроваджується замість проходження строкової військової служби, на яку призивають громадян, зазначених у ст. 15 Закону «Про військовий обов'язок та військову службу», віком 18–25 років. Можливості заміни в означений спосіб військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період не передбачено [14].

В умовах збройної агресії росії, коли під загрозу поставлено життя, здоров'я, безпеку громадян і саме існування держави, існує нагальна потреба у належному комплектуванні Збройних Сил. Тому, для покращення системи альтернативної служби необхідно:

- Спрощення процедури подачі заяви та підтвердження релігійних переконань.
- Розширення переліку місць для альтернативної служби, зокрема в громадських та міжнародних організаціях.
- Підвищення рівня обізнаності громадян через освітні кампанії.
- Врегулювання альтернативної служби в умовах воєнного стану, щоб забезпечити реалізацію цього права.

Висновок. З одного боку, держава зобов'язана забезпечувати національну безпеку та ефективне функціонування збройних сил, а з іншого – дотримуватися прав людини, передбачених Конституцією та міжнародними договорами.

Свобода совісті та віросповідання є невід'ємним правом людини, що знаходить своє вираження у можливості проходження альтернативної служби. Україна забезпечує це право через конституційні норми та законодавчі акти, проте на практиці існують численні правові та процедурні перешкоди. Вузьке тлумачення законодавства, складна процедура отримання дозволу та відсутність чіткої регламентації альтернативної служби під час воєнного стану є основними проблемами, які потребують вирішення.

Вдосконалення системи альтернативної служби через розширення її підстав, спрощення бюрократичних процедур і розширення можливостей для її проходження дозволить забезпечити ефективну реалізацію права громадян на свободу совісті та віросповідання відповідно до міжнародних стандартів і національних інтересів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>.
2. Murdoch J. Freedom of thought, conscience and religion. A guide to the implementation of article 9 of the European Convention on Human Rights / Human rights handbooks, № 9 // Council of Europe, 2007. URL: <https://www.refworld.org/reference/research/coe/2007/en/67107>.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights // Council of Europe, 2012. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Murdoch2012_EN.
5. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України 987-XII від 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
7. Рішення у справі «Папахелас проти Греції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_367#Text.
8. Рішення у справі «Баятян проти Вірменії». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22item-id%22%3A%22001-105611%22%7D>.
9. Рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану». URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-mammadov-ta-inshi-proti-azerbajdzhanu-pres-reliz/>.
10. Вирок від 26.07.2024 по справі № 583/3259/24 / Охтирський міськрайонний суд Сумської області. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/120622924>.
11. Рішення від 13.12.2023 № 500/5074/23 / Тернопільський окружний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/115625478?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.86743070.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1ofoas1*_gcl_au*NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
12. Постанова від 02.05.2024 по справі № 344/12021/22 / Касаційний кримінальний суд. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118893514>.
13. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України 1975-XII від 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
14. Про військовий обов'язок та військову службу: Закон України 2232-XII від 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12?find=1&text=%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0+%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0>.